

Решетняк О. О.

Донбаський державний педагогічний університет

ДО ПИТАННЯ СЕМАНТИЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ФРАЗЕОТВОРЕННЯ

У статті проаналізовано семантичні механізми фразеотворення, задіяні в українській лінгвокультурі, з'ясовано, зокрема, типові семантичні механізми символотворення як особливого типу номінації духовно-культурних реалій. Механізми творення фразеологічних одиниць завжди були об'єктом уваги як закордонних, так і вітчизняних дослідників цього мовного рівня. Вітчизняні студії механізмів творення фразеологічного значення лише останнім часом розширили межі традиційного підходу, за яким фразеологізм – це переосмислення вільних сполучень слів. Донедавна лінгвісти переважно порушували проблеми символізму українського фольклору, народних звичаїв і традицій, а також символічних значень деяких компонентів фразеологічних одиниць. Науковці виокремлюють кілька способів творення фразеологізмів: 1) власне лінгвістичний, що полягає в переосмисленні, розширенні чи звуженні семантики складників усталеного вислову; 2) логічний, для якого засадничими є логіко-семіотичні фігури; 3) екстралінгвістичний, якому притаманна конденсація творів малих форм. Чимало таких ідіом запозичено саме за посередництва старослов'янської мови. Біблійна фразеологія відіграє особливу роль у формуванні культурно-національної картини світу. Саме фразеологічна система виявляє тривалий процес культурного розвитку лінгвоспільноти, фіксує морально-дидактичні настанови й універсалії та формує особливе світосприймання етносу. З огляду на те, що Біблія маніфестує загальнолюдські універсалії, притаманні різним культурам християнського світу, така фразеологія є засобом збереження і трансляції давніх універсальних змістів, сформованих ще в давньоєврейській картині світу й актуалізованих у сучасному соціумі.

Ключові слова: Біблія, семантичний механізм фразеотворення, апелятивація, біблійні антропоніми, біблійні топоніми.

Постановка проблеми. Механізми творення фразеологічних одиниць завжди були об'єктом уваги як закордонних, так і вітчизняних дослідників цього мовного рівня. Біблійні фразеологізми, запозичені українською мовою завдяки калькуванню зі старослов'янської чи інших європейських мов, є міжнаціональними одиницями і наявні у фразеології різних етносів. Вітчизняні студії механізмів творення фразеологічного значення лише останнім часом розширили межі традиційного підходу, за яким фразеологізм – це переосмислення вільних сполучень слів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Донедавна вітчизняні лінгвісти переважно порушували проблеми символізму українського фольклору, народних звичаїв і традицій, а також символічних значень деяких компонентів фразеологічних одиниць, зокрема, зібранню й систематизації національної фразеології, практичному й теоретичному її студіюванню присвятили свої роботи М. Демський, О. Куцик, В. Кононенко, Л. Запорожець, Г. Бурдіна, І. Вудвуд, А. Коваль, Л. Шевченко, Л. Ткач, Т. Мороз та інші. Привертає увагу дослідження сакрального символу в українсько-

мовній площині такими науковцями: А. Менем, Л. Шевченко, Р. Мнихом, З. Лановик, О. Юрченко, Т. Вільчинською й іншими, що акцентували увагу на архетипних особливостях біблійних символів як засобів створення апокаліптичної образності. Проблему функціонування бібліонімів у складі фразеологізмів побіжно розв'язують В. Познанська, Н. Пасік, С. Падевський, О. Мороз, Н. Щербакова, З. Лановик, О. Юрченко, П. Мацьків та інші.

Дотепер українська біблійна фразеологія й символіка з онімним компонентом залишаються мало досліджені в національній лінгвокультурології. Незважаючи на те, що остання вже послуговується теорією мовної та концептуальної картин світу, досі наявна потреба в українських розвідках, які посприяли б цілісній і докладній інтерпретації символіки Священного Письма, активізації тих виразників, що перебувають на периферії національної концептосфери; це уможливить залучення їх до мовленнєво-комунікативної практики й поповнення реєстру лексикографічних джерел бібліонімами, тому що недостатня їх кількість збіднює лексико-фразеологічну систему сучасної української мови й обмежує її виражальні можливості.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей семантичних механізмів фразеотворення, задіяних в українській лінгвокультурі. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: проаналізувати особливості семантичних механізмів фразеотворення, задіяних в українській лінгвокультурі; з'ясувати, зокрема, типові семантичні механізми символотворення як особливий тип номінації духовнокультурних реалій; зафіксувати співвідношення між символами з антропонімічним і топонімічним компонентами як результати застосованих семантичних механізмів фразеотворення.

Виклад основного матеріалу. Науковці виокремлюють кілька способів творення фразеологізмів, зокрема, Л. Ройзензон за генетичним критерієм вирізняє три способи фразеологізації: 1) власне лінгвістичний, що полягає в переосмисленні, розширенні чи звуженні семантики складників усталеного вислову; 2) логічний, для якого засадничими є логіко-семіотичні фігури; 3) екстралінгвістичний, якому притаманна конденсація творів малих форм [228, с. 130]. В. Калашник акцентує увагу на лексико-фразеологічному, сутність якого полягає в утворенні фразеологізмів з окремих слів; фраземно-семантичному, за якого відбувається семантичне розгортання фразеологізму, набуття ним нового значення; синтаксично-фразеологічному, коли фразеологізми утворюють на основі вільних словосполучень і речень [98, с. 71]. М. Шанський доповнює окреслену типологію ще й фразеологічним калькуванням [299, с. 35]. Як зазначає В. Ужченко, «становлення українських фразеологізмів на базі іншомовних фразем можна нерідко назвати творенням лише умовно: часом ідеться про калькування, тобто передачу нових виразів шляхом копіювання моделей інших мов і наповнення їх елементами української мови» [276, с. 153]. Чимало таких ідіом запозичено саме за посередництва старослов'янської мови (*Хома невірний (невірячий), страха ради іудейська, вифлемська зірка, Еда й Саул во пророцех* (походить із церковнослов'янської і має ускладнені архаїчні компоненти: *еда* – «невже» та архаїчну (з палаталізацією) форму М. в. мн. «пророк» – *во пророцех*) тощо), книжне стилістичне забарвлення їх зумовлене первинним уживанням у Писанні.

Біблійні фразеологізми з онімним компонентом сформовані двома способами: 1) цитуванням текстів Старого й Нового Заповітів, напр.: з *Назарета що може бути доброго?, служити Богові і мамоні, плач Єремії* тощо; 2) експресивно-афористичним згортанням у зворот певного

сюжету, біблійної оповіді, напр.: *ити на Голгофу, геєна вогненна, лоно Авраамове* тощо.

На думку В. Мокієнка, творення фразеологічних одиниць з антропонімічними й топонімічними компонентами зумовлене імплікацією й експлікацією, що є потужним способом фразеологізації [179, с. 155]. Імплікація спричиняє концентрацію змісту фразеологізму завдяки економії форми, сприяє семантичному злиттю компонентів (онім є акцентантом джерела походження). Експлікація ж протидіє принципу економії засобів вираження, передбачає семантичне збагачення сталого вислову, а онімні складники якнайповніше реалізують свою додаткову семантику. Під час нарощення компонентного складу (експлікація) посилюється експресія оніма, вияскравлюється таке додаткове значення. В. Ужченко зауважує: «Залишаються недостатньо розробленими глибинні процеси і первинної, і вторинної фразеологізації, взаємовідношення семантичних і структурних чинників, систематичний опис різних провідних значенневих чинників (роль символу, місце евфемізації тощо), ієрархія і послідовність становлення фразеосемем, питання збагачення фразеологічного складу шляхом метафоризації» [275, с. 102]. Отже, за фразеотворення значущим є визначення сутності мовного матеріалу як основи для фразеологізації; окреслення процесів, що спричинили її створення; з'ясування різновидів взаємозв'язку, у якому така мовна одиниця перебуває з іншими. Одним із провідних понять ідіомотворення є «дериваційна база».

Потенційно будь-яка відома біблійна власна назва може бути піддана апелятивації, насамперед це стосується антропонімів і топонімів із певною семантичною репутацією, заснованою на позалінгвальних ознаках. Тому ономастична семантика (зокрема, біблійна) – це особливий семантичний різновид мовного й мовленнєвого рівнів. Унаслідок процесу апелятивації одна з додаткових конотацій власного імені посилюється настільки, що стає членом іншого понятійного ядра. Тоді апелятивація є повною, а семантика первинного / біблійного оніма може навіть бути нівельованою, напр.: *содом* – безлад (походить від назви біблійного міста Содом, населеного грішниками); *хам* – груба, невихована, нахабна людина (походить від власного імені одного із синів Ноя, який порушив заборону не піднімати очей на оголеного батька). Не кожен сучасний мовець оперує відповідними знаннями щодо первинного значення таких одиниць.

Грамматична модель апелятивації зумовлює дериваційні процеси в морфологічній мовній

системі. За такою моделлю сформовано значну кількість біблійних онімних компонентів, залучених до процесу фразеологізації, зокрема і прикметникові деривати, структурно й семантично залежні від антропонімів і топонімів. Вони перебувають на перетині площин власних і загальних назв і мають однотипне лексичне значення – семантику належності до власних назв. Семантико-синтаксичній структурі відад'єктивних фразеологізмів притаманна наявність прикметника, мотивованого антропонімами, які не лише маркують особу, а й маніфестують сукупність знань, типових рис, властивих їй. Значна кількість біблійних відіменникових посесивних прикметників функціонують у двох варіантах: із прикметниковою основною й конкурентноспроможною формою онімного компонента – генетива, напр.: *їудин поцілунок – поцілунок Іуди; Каїнова печать – печать Каїна* тощо.

Отже, процес ад'єктивації зумовлює деякі семантичні трансформації, які залучають відад'єктив до іншого синонімічного ряду слів і надають нового значення, проте власна назва біблійних фразеологізмів як соціально конотований знак імплікує фонові знання, на відміну від загальних назв. Прикметникові компоненти біблійного фразеологізму мотивовані антропонімами, які не лише номінують певну особу, але й маніфестують відповідні енциклопедичні знання, типізовані риси зазначеної особистості. Відантропонімні біблійні прикметники мають ширшу референцію, ніж загальні. Сублімація якісних значень прикметника і власне активізація словотвірних різновидів, що демонструють оцінне значення, синтезовані з витісненням і послабленням ролі присвійних прикметників.

Прикметникові форми з біблійним топонімним компонентом маніфестують семантику приналежності до одиничних власних назв, які у процесі комунікації переважно набули переносних значень. Компоненти, залучені разом зі стрижневим топонімом до фразеотворення, оприявлюють джерело походження фразеологізму та власної назви. Потенційно топонім може сполучатися з різними номенами – маркерами біблійних реалій. Українська мовленнєва практика засвідчує, що топонімний компонент може функціонувати у формі відонімних прикметників, які демонструють цілком нівельований зв'язок із денотатом, напр.: *єгипетська тьма, вавилонська блудниця, ієрихонські труби (сурми)* тощо. Деактуалізація фразеологізованого оніма в зазначеній структурній позиції сприяє виокремленню узагальненого значення у функції інтенсифікатора іменного компонента.

У таких фразеологізмах бібліонім можна замінити іншими детермінативами тощо.

Біблійні топоніми унікальні, оскільки демонструють універсальні взаємозв'язки «назва – об'єкт і його ім'я». Топонімні основи рідше, ніж антропонімні, зазнають апелятивації, бо зберігають зв'язок з тими об'єктами, номінаціями яких вони мотивовані, тобто їхня апелятивація є частковою. Бібліонімам разом із номінативною функцією притаманна й функція узагальненої характеристики. Саме це й посприяло залученню онімного компонента до складу фразеологізму з певною апелятивною характеристикою власної назви, що є наслідком тривалого мовленнєвого вживання. Формувалися біблійні сталі вислови поетапно: завдяки засвоєнню знань щодо біблійних реалій та переосмисленню прямого значення первинного словосполучення.

Ознаки традиційних образних уявлень щодо біблійних реалій можуть бути релевантними під час переосмислення словосполучення. Виокремлені у процесі апелятивації ознаки референта здебільшого усвідомлюють на основі біблійного сюжету. Бібліоніми, коли апелятивуються, набувають переважно соціально оцінних ознак, сформованих у мові завдяки звуковим асоціаціям із загальним характеризувальним іменем. До процесу фразеотворення залучено як власні назви, що зберегли зв'язок зі своїм денотатом, так і загальні, похідні від них. Виокремлення серед біблійних власних назв груп антропонімів і топонімів має велике значення для процесу фразеологізації та кваліфікації фразеологічних одиниць. Така диференціація бібліонімів є віддзеркаленням об'єктивної реальності та явищ довкілля.

Фразеологізми біблійного походження змодельовано на основі порівняння сформованих прототипних уявлень про норму й реалії дійсності. Біблійні ідіоми як знаки ситуацій, взаємодії об'єктів активізують різноманітні ментальні репрезентації, задіюють складні глибинні структури-концепти. Оперування фразеологічними одиницями потребує декодування концептуальних структур, залучених до механізму фразеотворення. Процес усвідомлення полегшують використання типових метафор / метонімій, завдяки наявності у структурі сталої сполуки символів, порівнянь, які вможливають декодування потрібної інформації. Значення багатьох біблійних атрибутивних порівнянь змодельовано за схемою «дуже + слово, що семантизує атрибут». Підґрунтям порівняння *ознака + як + об'єкт* є реальний чи уявний атрибут, виокремлений лінгвоспільнотою за певною

ознакою у прототипі. Наприклад, у сталій сполучі *мудрий як Соломон* (дуже мудрий) основою порівняння є слот *інтелект*, заповнений атрибутом *мудрий*; у фразеологізмі *старий як Мафусаїл* (дуже старий) основою порівняння є слот *довголіття* тощо. Образність таких атрибутів переважно прозора, якщо основою порівняння є біблійний атрибут. За кожною власною назвою Святого Писання у фразеології закріплено певні стереотипні ознаки.

Отже, бібліоніми зазнають складних значеннєвих трансформацій: у разі фразеологізації номінативне значення стає периферійним під впливом переносного – конотативного, тобто в семантичній структурі онімних компонентів відбувається перерозподіл ієрархічної залежності денотативних і конотативних складників, останні переміщуються з периферії лексичного значення до його центру [3, с. 6]. Конотації власних імен є одним із яскравих засобів метафоричної образності, вони виникають унаслідок метафоризації, метонімізації, порівняння, функційного переносу тощо. Конотації біблійних антропонімів і топонімів як компонентів фразеологічної одиниці – це вторинні емоційно-експресивні та змістові нашарування на їхнє власне онімне значення. Їм притаманна оцінність певних ознак людей чи географічних об'єктів. У мовленні власні імена не лише актуалізують національно-культурні, релігійні, моральні, локально-часові реалії, їх піддають узагальненню під час переосмислення, вони набувають статусу експресивних слів. Конотації біблійних антропонімів є стереотипними ознаками людини, її зовнішніх і внутрішніх рис, поведінки; конотації топонімів маркують явище і лише іноді – людину. Такі одиниці потрактовують як конотативно забарвлений експресивний онім. Семантика фразеологізму співвідносна з переносним значенням слова. У з'ясуванні зв'язку між загальною семантикою сталої сполуки та її лексичним наповненням домінуючою є внутрішня форма, тобто образ, який мотивує цілісне значення фразеологічної одиниці. Семантичний обсяг фраземи часто не збігається із семантикою стрижневого слова, зіставляє поняттєві площини, констатують наявність семантичного надлишку. Наприклад, для номінації часового терміну, у межах якого відбулася будь-яка давня подія, послуговуємося номеном *давно* або фразеологізмом *за Адама*. На відміну від слова, фразема номінує давнішу подію: у кореляті *давно – за Адама* усталена сполука має семантичний конкретизатор *дуже*, який оприявлює вищий ступінь інтенсивності ознаки в семантичній структурі фразеологізму. Оскільки компоненти звороту остаточно не

десемантизовані, то по-особливому впливають на формування цілісного значення фразеологізму. Ще на етапі функціонування вільного словосполучення, яке пізніше зазнало фразеологізації, стрижневе слово було ядром образу, тобто основою для формування внутрішньої форми. Її уточнював певний компонент-актуалізатор, що модифікував ядро внутрішньої форми своїми образними характеристиками. Як зазначає Н. Щербакова, внутрішня форма фразеологізму є переосмисленням синтезу внутрішніх форм його складників [310, с. 48].

Намагаючись влучно схарактеризувати зовнішній вигляд людини, мовець акцентує на особливо виразних її нюансах, що і створюють образ, вербалізований завдяки фразеологічній одиниці, цілісне значення якої й вияскравлює уявлення про референт. Наприклад, фразеологізм *як Адам і Єва* має значення *зовсім роздягнуті люди* і спричиняє виникнення уявного образу голих людей; образною домінуючою є внутрішня форма цих компонентів – номінацій перших земних людей, призначенням яких було оволодіння й винаходи всього потрібного для життя й розвитку, тому, імовірно, актуалізовано асоціацію – найперші, отже, і голі. Образною основою є якась суб'єктивна риса, найістотніша для реалії буття.

На думку М. Коломійця, внутрішня форма фразеологізму – це «<...> мотивуюча образність фразеологічної одиниці, основана на дериваційних зв'язках її значення із значенням прототипу» [3, с. 8]. Внутрішня форма вторинної мовної одиниці є наслідком взаємодії словосполучення прототипу, метафоризованої вербальної бази мотивувального словокомплексу та мотивованого фразеологізму; дериваційної бази й нового фразеологізованого словосполучення. Важливо також усвідомлювати особливості ситуації, на основі якої виник образ, з'ясувати первинну модель, тобто реконструювати вихідну вільну словосполуку із прямим значенням компонентів, які сформували семантику фразеологічної одиниці.

Прототип і фразеологізм єднає відповідна сема, наприклад, для біблійної фраземи *авилонське стовпотворіння* і відповідного прототипу словосполучення такою семою є *багатолюдність*. Детермінованим образом із виразною негативною конотацією є прототипна ситуація щодо гріховної гордині людей – бажання зрівнятися з Богом завдяки зведенню башти до небес. Переосмислене значення фразеологічної одиниці констатують словники: «метушня, сум'яття, безладдя, галас»; «про велике стовпище людей, де панує хаос та безладдя» [7, с. 79]. У церковнослов'янській мові лексема *стовпотворіння* має значення *творіння*,

творення *бапти, стовпа*. Таку семантику, імовірно, було піддано переосмисленню за схемою: стовпотворіння → стовпитися → товпитися → натовп (багатолюдність). Трансформоване значення біблійного фразеологізму потрактовують як *велике стовпище людей, тому галас і безладдя*. Процес переосмислення забезпечує збереження мовного фонду, оскільки втрата первинного значення призводить до зникнення певних мовних одиниць. Часткова нівеляція семантики чи цілковита її сублімація сприяють збереженню вислову в мові.

Висновки і пропозиції. Біблійна фразеологія відіграє особливу роль у формуванні культурно-

національної картини світу. Саме фразеологічна система виявляє тривалий процес культурного розвитку лінгвоспільноти, фіксує морально-дидактичні настанови й універсалії та формує особливе світосприймання етносу. З огляду на те, що Книги Писання маніфестують загальнолюдські універсалії, притаманні різним культурам християнського світу, саме біблійна фразеологія є засобом збереження і трансляції давніх універсальних змістів, сформованих ще в давньоєврейській картині світу й актуалізованих у сучасному соціумі. Дослідження порушеної проблеми виявляється й надалі перспективним.

Список літератури:

1. Алефиренко Н. Имена собственные в составе фразеологических оборотов русского и украинского языков. Шоста республіканська ономастична конференція : тези доповідей і повідомлень. Одеса, 1990. Т. II. С. 5–7.
2. Калашник В. Фразеотворення в українській мові. Харків : Вища школа, 1985. 177 с.
3. Коломієць М. Фразеологічні синоніми. Дніпропетровськ : ДДУ, 1989. 68 с.
4. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. Київ : Україна, 1982. 426 с.
5. Мокиєнко В. Славянская фразеология : учебное пособие для вузов по специальности «Русский язык и литература». 2-е изд., испр. и доп. Москва : Высшая школа, 1989. 287 с.
6. Ройзензон Л. Отражение реалий в сравнительных устойчивых оборотах (на материале английского языка). *Актуальные вопросы фразеологии* : материалы XXVI Научной конференции профессорско-преподавательского состава. Самарканд : Издательство СамГУ, 1968. С. 130–138.
7. Сучасний тлумачний словник української мови : 60 000 слів / за заг. ред. В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2006. 832 с.
8. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.
9. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.
10. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / уклад. : Г. Удовиченко. Київ : Вища школа, 1984. Т. 1. 304 с.
11. Шанский Н. Фразеология современного русского языка. Москва : Высшая школа, 1985. 160 с.
12. Щербакова Н. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 195 с.
13. Юрченко О., Івченко А. Словник стійких народних порівнянь. Харків : Основа, 1993. 173 с.

Reshetniak O. O. REVISITING SEMANTIC MECHANISMS OF PHRASE FORMATION

The author analyzes the semantic mechanisms of phrase formation involved in the Ukrainian linguoculture, elucidates the typical semantic mechanisms of symbol formation in particular as a special type of nomination of spiritual and cultural realias. The mechanisms of formation of phraseological units have always been the object of attention of both foreign and domestic researchers of this language level. Domestic studies of the mechanisms of formation of phraseological meaning have only recently expanded the boundaries of the traditional approach, according to which phraseology is a rethinking of free combinations of words. Until recently, linguists mainly raised the issue of the symbolism of Ukrainian folklore, folk customs and traditions, as well as the symbolic meanings of some components of phraseological units. Scholars distinguish several means of formation of phraseologisms: 1) the actual linguistic means, which consists in rethinking, expanding or narrowing the semantics of the components of stable expression; 2) logical means, for which there are certain logical and semiotic figures; 3) extralinguistic means, which have condensation of works of small forms. Many such idioms were borrowed through the Old Slavonic language. Biblical phraseology plays a special role in shaping the cultural and national picture of the world. It is the phraseological system that highlights the long process of cultural development of the linguistic community, fixes the moral and didactic instructions and universals and forms a special worldview of the ethnos. Given that the Bible manifests universals inherent in different cultures of Christendom, such phraseology is a means of preserving and translating the ancient universal meanings that have developed in the ancient Hebrew picture of the world and actualized in modern society.

Key words: Bible, semantic mechanism of phrase formation, appellativation, biblical anthroponyms, biblical toponyms.